

Jan Vorel

Od dekadence k teurgii

Esteticko-filozofická hledání české a ruské
literatury přelomu 19. a 20. století

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Facultas Philosophica

Ostrava 2012

Recenzovali:

prof. PhDr. Miroslav Mikulášek, DrSc. (Ostravská univerzita v Ostravě)
doc. PhDr. Helena Ulbrechtová, Ph.D. (Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.)
doc. PhDr. Zdeněk Pechal, CSc. (Univerzita Palackého v Olomouci)

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Vorel, Jan

Od dekadence k teurgii : (esteticko-filozofická hledání české a ruské literatury přelomu 19. a 20. století) / Jan Vorel. -- Vyd. 1. -- Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 2012. -- 380 s.

Anglické resumé

ISBN 978-80-7464-032-2

821.162.3 * 821.161.1 * 82.02"1890/1918" * 82.02"1866/1918"
* 82:101 * 82.0 * 82.091 * (437.3) *
(470+571)

- 19.-20. stol.

- česká literatura -- 19.-20. stol.

- ruská literatura -- 19.-20. stol.

- dekadence (literatura) -- Česko

- dekadence (literatura) -- Rusko

- symbolismus (literatura) -- Česko

- symbolismus (literatura) -- Rusko

- literatura a filozofie -- 19.-20. stol.

- literární estetika -- 19.-20. stol.

- literární komparatistika

- monografie

821.16.09 - Slovanské literatury (o nich) [11]

© Jan Vorel, 2012

© Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2012

ISBN 978-80-7464-032-2

Obsah

ÚVODEM	5
CESTY K MODERNÍ ČESKÉ LITERATUŘE	27
<i>„Jan Křtitel“ českého symbolizmu a „stavitel chrámu“</i>	31
<i>Šaldův boj o „syntetizmus v novém umění“</i>	53
<i>Moderní revue, česká dekadentně-symbolistická estetika a její proměny</i>	73
GENEZE RUSKÉ DEKADENTNĚ-SYMBOLISTICKÉ ESTETIKY	125
TEURGICKÁ FÁZE VE VÝVOJI ČESKÉHO A RUSKÉHO A SYMBOLIZMU	193
<i>Konstanty Březinova symbolizmu</i>	199
<i>Vladimír Solovjov – „duchovní otec ruského symbolizmu“</i>	252
<i>Pavel Florenskij</i>	266
<i>Vjačeslav Ivanov</i>	271
<i>Andrej Bělyj</i>	277
<i>Alexandr Blok</i>	304
ZÁVĚREM	315
SUMMARY	347
VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE	353
JMENNÝ A VĚCNÝ REJSTRÍK	367

V samotném úvodu je nutné upozornit na skutečnost, že tato kniha si v žádném případě neklade za cíl z literárněhistorického hlediska podrobně zmapovat vývoj české a ruské literatury konce 19. a počátku 20. století, výklad je spíše nesen snahou upozornit na některé jejich společné estetické otázky s důrazem na reflexi filozofického myšlení v literárním procesu a nalézt v obou literaturách jejich společné evropské duchovní kořeny. Hlavním cílem monografie je pokus o interpretaci estetického kódu českého a ruského symbolizmu v jeho postupném vývoji, prezentaci koexistence dobového českého a ruského uměnovědného myšlení a o komplexnější a komparativní pohled na základní estetické konstanty českého a ruského symbolizmu, kdy budou postupně vedle sebe postaveny a uvedeny do analogie esteticko-filozofické koncepce předních českých a ruských teoretiků moderního umění, představitelů dekadentně-symbolistické a po ní následující symbolisticko-teurgické umělecké generace. Sledován bude především postupný a plynulý vývoj daných estetických programů od koncepce autonomního modelu krásy k principu teurgie, který chápe umění jako kosmogonickou sílu, tj. proces jejich „zduchovňování“.

Publikace sestává ze tří kapitol. První dvě sledují cesty k modernímu umění v české a ruské literatuře, zaměřují se na formování dekadentně-symbolistické estetiky a na její postupné tvůrčí a myšlenkové proměny. Pozornost je věnována především esteticko-filozofickým koncepcím J. Zeyera, F. X. Šaldy, A. Procházky, J. Karáska ze Lvovic, M. Martena a v ruském prostředí pak zejména esejistické tvorbě D. S. Merežkovského, V. Brjusova a F. Sologuba. Důraz je zde, vedle hledání paralel v esteticko-filozofických koncepcích těchto tvůrčích osobností, kladen i na dílčí proměny dekadentně-symbolistické estetiky. Je sledována evoluce názorů zmíněných tvůrčích osobností na moderní umění od obhajoby čistých uměleckých hodnot k náznakům snah o překonání ryze dekadentních postojů a cestám k integrálnějšímu uchopování problematiky, kterou plně vymežila až další umělecká generace, jež začala uměleckou tvorbu chápat v širším slova smyslu jako teurgii. Na tomto místě je nutné upozornit i na fakt, že výklad je směřován ve snaze překonat tradiční statické chápání české a ruské dekadence jako umění uzavřeného do modelu autonomní krásy a vypjatého estetizmu, představit komplexnější pohled na určitý pohyb a otevřenost uvnitř dílčích esteticko-filozofických teorií.

Právě třetí kapitola mapuje evoluci teurgického symbolizmu v české a ruské literatuře, provázaného ponejvíce se solovjovovskou filozofií.

V esteticko-filozofických postojích představitelů této vývojové fáze symbolizmu (O. Březina, A. Bělyj, A. Blok a Vjač. Ivanov) postupně sílí pohled na umění jako na skutečnou živoucí tvorbu, jíž dominuje představa celostného nazírání na umění. Jde o proměnu, kdy se umění stává filozoficko-mystickou cestou k celostnosti a psychologické plnosti člověka a civilizace a kdy je v něm realizována solovjovovská idea syntézy. Umělecká tvorba začíná být nazírána jako ucelený systém, kde se zrcadlí koncepce mysticko-religiózní geneze světa a lidstva. Například pro esejistiku O. Březiny a A. Bělého je symptomatické úsilí o překonání krizových procesů v religiózní, filozofické a umělecké sféře prostřednictvím ducha syntézy, která vytváří předpoklady pro transcendenci v moderní kultuře.

Z hlediska konkrétních analýz esejistiky jednotlivých tvůrčích osobností je věnována pozornost následujícím otázkám a tematickým okruhům:

- 1) Jaké jsou v obou literaturách předpoklady pro vznik moderního umění vystupujícího proti realisticko-naturalistické tradici, jakými cestami postupně dochází ke „zduchovnění“ umění v českém a ruském kontextu.
- 2) Jaké jsou základní konstanty české a ruské dekadentně-symbolistické estetiky proklamující myšlenku antitradicionalizmu a autonomního estetizmu a jakými cestami dochází v jejich vývoji k postupné obhajobě estetických postojů kladoucích postupně stále větší důraz na prohloubení a rozšíření koncepce smyslu a cílů uměleckého tvoření dotýkající se principu teurgie, díky níž je umění chápáno jako tvořivá a svět přetvářející činnost mající hluboké religiózní základy a nazírající umění jako celostný systém hodnot.

Myšlenkovou oporou pro sledování těchto významných změn v české a ruské dekadentně-symbolistické literatuře bude zaměření se na dílčí problémové okruhy tvořící kompaktní estetický systém u jednotlivých tvůrčích osobností, které se v obou slovanských literaturách podílely na vytvoření daného estetického kánonu. Proto v rámci sledování tohoto prohloubení jejich esteticko-filozofických postojů bude pozornost zaměřena na oblasti uvažování o smyslu umění, pojmech syntézy a syntetizmu a pohledu na fenomén symbolizmu a symbolu.

- 3) Zda existují myšlenkové a tvůrčí analogie mezi vyšším vývojovým stádiem českého a ruského symbolizmu, který je možné označit slovy významného ruského filozofa V. Solovjova za symbolizmus teurgický, neboť právě počátkem nového století dochází k výrazným změnám v esteticko-filozofickém konceptu symbolizmu. V základech tohoto pojetí symbolizmu se

začal odrážet výrazný posun od subjektivně-individualistických k objektivisticko-idealistickým koncepcím chápání světa, kdy začalo být umění nazíráno jako jednota duchovní podstaty a materiální existence, kdy došlo k prohloubení myšlenky syntézy a plnohodnotná idea a krása začaly být vymezovány jako „svoboda dílčích částí v dokonalé jednotě celku“. Zásadní důraz začal být rovněž kladen na teurgickou podstatu umělecké tvorby, jejíž úkolem je komplexně přetvořit stávající modus bytí světa a člověka. V umělecké tvorbě je všemi možnými prostředky hledána její schopnost navázat komunikaci mezi profánním a sakrálním světem a prostřednictvím jeho vyšší tvořivé energie kvalitativně proměnit samotnou podstatu všeho jsoícího.

V jádru teurgického umění byl tedy ukryt požadavek, aby estetické krásno pozitivně působilo na realitu, aby bylo schopno realitu ovládnout a prohloubit. Cílem takové umělecké koncepce významně přesahující vyhraněný estetizmus první fáze ve vývoji symbolizmu byla tedy proměna stávajícího bytí ve svobodný duchovní život, nesoucí v sobě slovo jako „zjevení“, a schopný navenek sám sebe vyjadřovat a vnitřně přetvářet a oduševňovat materiální svět. I zde budou po uvedení do kontextu české a ruské literatury tohoto období postupně sledovány přístupy dílčích tvůrčích osobností ke smyslu a určení umění, k pojmům syntézy, teurgie, tvořivé osobnosti, symbolizmu a symbolu a smyslu a vývoje kultury. Nejvíce pozornosti bude ovšem věnováno, tvůrčím osobnostem O. Březiny a A. Bělého, v jejichž esteticko-filozofických systémech došlo k nejvýraznějšímu směřování a prohloubení umělecké tvorby směrem k teurgii.

Závěr představuje pokus o komplexnější shrnutí dílčích esteticko-filozofických systémů a, i když je zřejmé, že ve vývoji české a ruské dekadence a symbolizmu nikdy nedocházelo k přímé komunikaci mezi oběma národními literaturami, je také hlavním cílem této publikace poukázat na vnitřní souvislosti mezi danými esteticko-filozofickými systémy a na kontinuitu v jejich dalším směřování. A tak jedním z cílů monografie je proto také poukázat na jisté společné evoluční tendence v obou slovanských literaturách daného období a dílčí estetické programy integrovat do širšího kulturního celku.

Jako materiál pro samotnou komparaci posloužily především esteticko-filozofické stati, eseje a nakonec i básně v próze a umělecká díla významných českých a ruských představitelů tohoto uměleckého směru. Tato kniha, vedle snadno dostupných materiálů (jde zejména o esejistiku F. X. Šaldy, „Moderní

revue“ a O. Březiny), přibližuje českému čtenáři i materiály v českém kontextu známé poměrně málo, a nebo prakticky vůbec neznámé. To se týká zejména tvorby ruských symbolistů, s jejichž uměleckými díly se český čtenář má možnost seznámit prostřednictvím překladů (Merežkovskij, Brjusov, Sologub, Bělyj, Ivanov, Blok), nicméně jejich esejistická tvorba zůstala až na několik výjimek doposud nepřeložena. I proto byly dílčí ukázky z ní ponechány v ruském originále.

Summary

In this book we are showing inner connections in genesis of Czech and Russian literature at the end of 19th and beginning of 20th century. Our interest was focused mainly on metamorphoses of aesthetic-philosophical approaches of the most important representatives whose work presents gradual heading for modern art, from decadent – symbolist focus. The interest was fixed on metamorphoses of modern art, from decadent-symbolist one to evolutionary and at the same time high phase of symbolism, which can be called theurgic, using the words of the Russian philosopher Vladimir Solovjov.

From the literary-historical viewpoint it is not possible to find much evidence of direct mutual contacts between Czech and Russian representatives of this stream. In fact, it was rather on the basis of distant mutual acquainting with literary traditions of both cultural entities. Nevertheless at the very beginning of their development, the inner relation of these art groups was conditioned by sticking to the same philosophical and aesthetic bases and to European literatures where the turn to the modern art streams – that overcame the realistic-naturalistic school – had already been done.

In the first decadent-symbolist phase of its development, both Czech and Russian literature were carried by an effort to overcome the reality by the way to spiritual places of visions and dream, by refusal of materialistic existence. In the new art there stood two worlds in fatal discretion – the world of concrete and abstract, material and spiritual, outer and inner, objective and subjective; the worlds out of the individual, and worlds existing only in the soul of an individual.

Thus the world of art had become a passionate defense of clear artistic values, noble culture, transcendent desire and metaphysical dream with its sharpened sense of secret of human life, found in extra-sensual sphere; there was proceeding a fight for spiritual world of human. It can be reached through the ways of dream and imagination as the essential sources of art. At the beginning of the evolution of Czech and Russian symbolism there stood a radical refusal of realistic-naturalistic model of art. Therefore the representatives of arising Czech and Russian art generation (Arnošt Procházka, Jiří Karásek ze Lvovic, D. S. Merezhkovsky, V. Brjusov F. Sologub and others) rejected the linking of art with democratic mass and aesthetization of issues with low importance,

collectivity and banality. In opposition aesthetization gained absolutely different connotations. Art that must not lead to satisfying of vital needs becomes for them totally autonomous world with its laws, and its constant creative force and immortality are hidden exactly in the fact that “it is life in life, world in world and cosmos in cosmos”. In their opinion, art cannot have anything in common with ethic, social and national norms and suppositions. Thus a real artist must strive for presenting the ideal of beauty and the work of art must extract everything from reality, as its most precious form, what is in direct relation to artist’s individuality or soul. Therefore the character of modern art that was affected by a strong flashover of spiritualism influences also its relationship to the real world, which is gradually becoming directly dependent on inside states of human soul.

Nevertheless in aesthetic theories of both, Czech and Russian followers of decadent-symbolist aesthetics, we can find marks of efforts to overcome clearly decadent approaches to the integral understanding of the problem. However that was fully defined later by next art generation who started understanding art creating in its broader meaning as theurgy. Arnošt Procházka spoke about the art that steps the farthest from the branches of human knowledge as it is gifted by deep intuition, enabling it to unveil and infer the “centers of spiritual lands, hidden in reality”. Creating artists find unlimited richness of transcendent reality, of metaphysical relevance and relations to eternity and infiniteness.

Also Jiří Karásek ze Lvovic applied similar approach. He was convinced that by means of words-symbols it is possible to transcend reality and view it in its purest spiritual form, in out-of-time empire of ideas, which can enable connecting of “present moment with fluent line of eternity”. Thus the modern artists change into thinkers whose work becomes an absolute aesthetization of an idea; they can fix the purest ideas and synthesize everything in “the only one, essential, original”.

These shifts are probably the most noticeable in decadent-symbolist aesthetics of authors who were connected with “Moderní revue” magazine, they can be traced in essayistic and art work of Miloš Marten. Particularly in his aesthetic approaches we can search and find new ways to the symbolism, seen as the art that creates the organic creative order and that integrates our understanding and learning about the world. Miloš Marten strives for a new synthesis when art, going beyond the reality, broadens the understanding of the

sense of world and existence. For Marten, art is emanation of “unified power” that is the essence of life itself’.

In Russian context of literary history, similar tendencies can be seen in the art work of D. S. Merezhkovsky. For him, art became a philosophic-mystic way to completeness and psychological fullness of human and civilization, where he realized “Solovjovian” idea of synthesis. His work of art makes a complex system, reflecting the concept of mystic-religious genesis of world and humankind.

Unlike Merezhovsky V. J. Brjusov was not so strongly oriented on interconnection of art with mystic and religious truths. He had never accepted the idea of heading of art towards a mystical and religious unity. Nevertheless in his artistic development, he often deflected from extreme subjectivism of his early poetic and essayistic works. Even in his famous essay *«Ключи тайн»*, he sharply opposed the theory of “pure art”. Therefore in art there is hidden totally different energy that makes it immortal and stable; a work of art becomes beautiful because art gave it the life.

Similar shifts can be found in the works of F. Sologub. In his understanding, symbol had become an exact representation of an object or phenomenon, it was to be built in clear definition of relations with other objects and anchored in a suitable place in the complex picture of the world. Thus the work of art was to be an organic connection of reality reflections, dream and noetic dimensions. Sologub understood symbolism as an art stream where there co-existed its three evolutionary stages: 1) cosmic symbolism – heading for understanding the sense of all cosmic actions that is determined by the existence of “united global will”; 2) individualistic that is taken as the way to self-reflection, freeing; the most important question is defining of people and their relation to the “united global will”; 3) democratic – it connects both of the above mentioned ones; it is dominated by the “Solovjovian” idea of “godmanhood” – synthesis of the material and the spiritual that leads to love and respect to life; actually it represents the connection of individualism with “united global will” which had been a source for religious-philosophical strivings of the youngest symbolist generation.

At the beginning of the new century we can notice significant changes in aesthetic-philosophical concept of symbolism. Its further development continued

in the frame of shift from subjective-individualistic understanding of the world to objective-idealistic concepts. As final result of this change we can see understanding of artistic image as unity of spiritual essence and material existence. We can also notice deepening of the idea of synthesis and the focus turned to theurgic essence of art work, having been transforming original mode of existence of world and human. In art creating there was, by unnumbered means, searched for its ability to communicate between the profane and sacred world, and – using its higher creative energy – to change qualitatively the essence of everything existing. The art of this period – rich with many creative experiments – started to be seen as mystic-religious art work going back to the deepest bases of human culture. Therefore, in the frame of these efforts to revitalize the complex human viewing of the world, there arose tendencies to synthesis of art forms. The evolution of these aesthetic-philosophical concepts was influenced by philosophical systems of the turn of the century, together with the philosophy of A. Schopenhauer and F. Nietzsche, which had had its impact also on the previous art generation. From philosophers of the turn of the century we should mention mostly V. Solovjov, P. Florensky and antroposophy of R. Steiner that obviously touched the art work of both, O. Březina and A. Belyj.

Their art and essayistic work is connected by the idea of art which possesses mystic power, the idea of “all-human” art together with cognitive act. Art is seen mostly as a complex way of thinking and understanding of the world (*modus cogitandi*) and the way of existence there (*modus vivendi*). As the most important thing it was operated with finding of new perceptive ways and expressing and reaching the state of existence when the artistic images would not only evoke the impression of beauty but, at the same time they would work as the means of cognition. Thus for people, they would develop the ability to see the “theurgic sense” of demonstrations of life.

In direct connection with the above mentioned, the *theurgy* was introduced into the world of art – i.e. synergy of aesthetic and religious spheres as conviction that artistic creation can take part in re-forming of the world. Březina, Belyj, Ivanov and Blok reached the conclusions speaking about the metamorphosis of art into an activity understood as creative unveiling and re-shaping of basic life forms, by means of aesthetic forms and deepened aesthetic principals. Thus the idea of spiritual, psychical, physiological and physical re-forming of contemporary human who would become the first step on the way to

the “Solovjovian godmanhood” became the aim and essence of theurgy. Then the art could head for correlation of earthly dimensions with the cosmic ones. The poets as the artists of life would reveal the hidden beauty of the world, they were lead by the beauty and imagination that could set free and unite everything around in the deep intuition of spiritual essence.

Aesthetic-philosophical concepts of “young generation symbolists” were based on the conviction that art was made to understand the “secret spiritual value” of phenomenal world and understand the immediate anchoring of human in the Absolute which is the source of spiritual energy. In this frame the symbolists touched connection of principals that formed western and eastern civilization in a harmonic complex. We can speak about new reconciliation of intuition of spiritual cosmos, deep understanding for illusive essence of things with clear and powerful activity, reconciliation of science and religion, freedom and law, sacredness and beauty which is the only aim of all arts and sciences. O. Březina and A. Belyj were considering that point the most intensively of all. They both strove for overcoming of the two extreme demonstrations of human psychical life that isolate people from real complex consciousness. They defined both the extremes as: 1) the extreme of inner (“brain”, rational) life of an individual 2) life of subconscious physicality. To sum up, the art creation should head for creative connection of rationalism and contemplation in a harmonic complex which forms higher entity symbolizing perfect complexity and fullness.

As the followers of modern psychology, also the “young symbolist generation” considered the problems of human consciousness. As a rule the art must originate from the same depths where the understanding of secret of all things is realized. Therefore, equally to S. Freud and C. G. Jung, they were convinced about the existence of collective psychological crucial base, collective source, human spiritual being which leads to understanding of life as a complex and spiritual powers hidden there; these powers are needed for transformation and renewal of human and humankind as whole that remains unchanged and independent on the time and space; we can find discover and understand there “secret beginning of life” itself.

Finally all these aesthetic-philosophical concepts were projected in the sphere of artistic idiom. This fact became the focus of many aesthetic-philosophical essays O. Březina, A. Belyj, Vjač. Ivanov and A. Blok. The way to renewal of culture was focusing on the phenomenon of word representing the

base of life unity. The important thing was to give the words back their esoteric meaning and to create a word as a symbol going beyond its borders. They all saw the symbol as interaction of its three components forming a symbolic image of the observed reality as a living complex in the mind: 1) symbol as an image of visible reality calling out a certain emotion in our mind, 2) symbol as an allegory expressing ideological meaning of the image (philosophical, religious, and social meaning) and 3) symbol as an appeal to the creation of real life.

The real symbolist art is based on reading and understanding the words, images and symbols so that it could overcome the antinomy of “cosmic reality” and “seemingly real world”. The necessary thing was to understand the essence of words as a unity of sound, existence and bearer of sense. The word-symbol made it possible to estimate hidden powers of universe, to recognize the richness of the world, to see the most minor event as a “gesture of eternity” and to discover “the secret of spiritual growth and unity”. Thanks to that the art stepped into new relationships with universe and the art imagery became one of methods of cognition.